

Сергій БАБЧУК

*аспірант кафедри історії України
факультету історії, політології та міжнародних відносин
Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича
ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-8462-5553>
e-mail: babchuk.serg@gmail.com*

ПРОТИПОЖЕЖНА БЕЗПЕКА ЧЕРНІВЦІВ У КІНЦІ XVIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ: ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ТА АДМІНІСТРАТИВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ

Досліджено процес становлення протипожежної безпеки в м. Чернівці в період кінця XVIII – першої половини XIX ст., у контексті входження Буковини до складу Австрійської імперії. Проаналізовано нормативно-правову базу, адміністративну практику та соціальні механізми реалізації протипожежної політики, опираючись на матеріали Державного архіву Чернівецької області, низку імперських циркулярів і місцевих розпоряджень. Дослідженням охоплено як ранні спроби організації пожежної безпеки за барона К. фон Сплєні (імперського комісара Буковини в 1775–1778 рр.), так і комплексні реформаторські ініціативи Й. фон Енценберга (імперського комісара Буковини в 1778–1786 рр.), що започаткували цілісну систему пожежного регулювання, урбаністичного перепланування й архітектурної трансформації міста.

Увагу зосереджено на комплексі правових приписів, які регламентували забудову, поведінку жителів у разі виникнення пожежі, а також участь населення в гасінні вогню. Детально простежено взаємозв'язок протипожежної й архітектурної політики в місті: від поступової заборони дерев'яних конструкцій до стимулювання будівництва із вогнетривких матеріалів через податкові пільги. Подано аналіз документів про розподіл Чернівців на квартали, встановлення обов'язків квартальних і нічних сторожів, механізми сигналізації й мобілізації міщан до гасіння пожеж. Описано соціальні форми винагород та відповідальності, які формували колективну участь у боротьбі з вогнем.

Ключові слова: Чернівці, Буковина, Австрійська імперія, протипожежне законодавство, пожежна безпека, Йозеф фон Енценберг, Карл фон Сплєні, урбаністична трансформація, міська інфраструктура, адміністративна реформа, міське право, гасіння пожеж, модернізація, поліцейське управління.

Незважаючи на інтерес історіографії до соціальної історії м. Чернівці й урбаністичних трансформацій Буковини в австрійський період, проблема формування протипожежної політики, її правового забезпечення, адміністративного механізму та соціального виконання залишалася недостатньо дослідженою. У фокусі уваги – вивчення того, як австрійська адміністрація реалізовувала механізми пожеж-

ної безпеки та як це позначилося на структурі міста й повсякденному житті його мешканців.

Мета статті – реконструювати становлення, розвиток і вдосконалення протипожежної політики в Чернівцях у контексті австрійського адміністративного і правового впливу. Дослідження спрямоване на виявлення основних нормативних актів, осіб і структур, які впроваджували протипожежні заходи, а також на з'ясування ролі протипожежної політики як інструмента модернізації міського простору.

Дослідження становлення системи протипожежної безпеки в Чернівцях у XVIII–XIX ст. опирається на широкий пласт архівних матеріалів та історичної літератури. Основну джерельну базу становлять фонди Державного архіву Чернівецької обл. (ДАЧО), зокрема № 3 (оп. 1, спр. 17, 18, 21, 23, 31, 39; оп. 2, спр. 144; оп. 115, спр. 85), що містять оригінальні укази, розпорядження, циркуляри, листування адміністративних органів і звіти щодо ліквідації пожеж. Ці документи дають змогу простежити адміністративні заходи, внутрішню організацію протипожежного порядку, регламентацію обов'язків мешканців і механізми їх виконання, що стали основою для поступового становлення міської інфраструктури безпеки.

В історіографії це питання частково висвітлено у працях, присвячених урбаністичному розвитку Чернівців, становленню місцевого самоврядування, архітектурній модернізації та соціальній інфраструктурі. Праця Фрідріха Кайндля (Friedrich Kaindl) «Історія Чернівців» – класичне джерело, що узагальнює урбаністичну еволюцію міста, охопно з аспектами пожежної безпеки, згаданими побіжно. Водночас книжки Марії Никирси «Чернівці: документальні нариси з історії вулиць і площ» і Василя Селезінки «Місто моєї любові» (Селезінка, 2002) мають значну цінність для реконструкції локального міського середовища, архітектурних особливостей забудови, щільності міського простору й вуличної інфраструктури, які відігравали критичну роль у виникненні та поширенні пожеж.

Значне аналітичне доповнення становить монографія Михайла Никифорака «Буковина в державно-правовій системі Австрії (1774–1918 рр.)», у якій автор акцентує на поступовій трансформації влади від військової до цивільної, з поступовим утіленням системи імперського управління, що охоплювала і сферу громадського порядку. У період правління губернатора Буковини Йозефа фон Енценберга (Josef von Enzenberg), як наголошує Михайло Никифорак, відбувалося активне запровадження адміністративних новачок, зокрема у сферах санітарії, урегулювання забудови, контролю за громадським простором і заходами запобігання пожежам.

Праця Олександра Добржанського «Система органів влади Буковини у складі Австрійської (Австро-Угорської) монархії» дає змогу простежити становлення й еволюцію інституцій, відповідальних за виконання протипожежних приписів: від військової адміністрації до міських магістратів і поліційної дирекції (Добржанський, 2014). Він акцентує, що впродовж XIX ст. відбувалося зростання ролі місцевої влади у сфері безпеки.

Так, поєднання архівних документів з історіографічними напрацюваннями дає можливість окреслити розвиток системи протипожежної безпеки в Чернівцях як складову процесу модернізації міського управління, що перебувала на перетині адміністративної, правової, архітектурної та поліцейської політик Австрійської імперії в регіоні.

У 1775 р. Буковина була приєднана до Габсбурзької монархії. У складі нової держави регіон постав як периферійна, занедбана в адміністративному плані територія. Найбільшою проблемою в перші роки австрійського правління була відсутність будь-якої адміністративної, поліцейської чи пожежної інфраструктури навіть у містах. У Чернівцях не було організованої поліції, громадських служб і все покладалося на окремі укази військової влади (Никифорак, 2004, с. 46–47).

Зі збережених донесень австрійських чиновників видно, що столиця краю, м. Чернівці, перебувала у вкрай занедбаному стані, не маючи жодної інфраструктури для боротьби з вогнем. Зокрема, у «Звіті про стан краю Буковина» («Rapport über die Landesverhältnisse in der Bukowina») барона Карла фон Сплєні (Karl von Spleny), імперського комісара Буковини в 1775–1778 рр., зазначено: «У містах Буковини немає ані поліції, ані будь-якої організованої структури для боротьби з пожежами. Спонтанне дерев'яне будівництво з використанням соломи, відсутність димарів, щільна забудова без дотримання протипожежних норм» (ДАЧО-1, арк. 4–5).

У забудові міста й околиць широко використовували дерево. Воно служило матеріалом для зведення мостів, заощування вулиць, встановлення огорож, спорудження нових та ремонту старих будівель. Це становило потенційно високу загрозу масових пожеж, що було очевидно і для нової адміністрації.

Відсутність будь-яких засобів для гасіння вогню, незнання населенням елементарних правил поведінки під час пожежі робили місто повністю беззахисним перед вогняною стихією. При виникненні пожежі тоді навіть не брали до уваги можливості порятунку будівлі, що горить, основним завданням було не допустити поширення вогню на розташовані поряд будівлі. Та й тут ефективність дій залежала від примх природи: сильний вітер і спекотна погода зводили всі зусилля нанівець. Пожежі становили одну з найбільших небезпек для міста, адже могли виникнути будь-якої миті та викликали в людей паніку і страх.

Як терміновий поліцейський захід К. фон Сплєні пропонував впорядкувати міський простір: вирівняти й розширити вулиці, знести на головних шляхах дерев'яні будівлі, вкриті соломою, відремонтувати старі споруди й надати їм більш міцного вигляду, а також організувати нічну варту.

Нова влада видавала низку циркулярів та розпоряджень, якими намагалася врегулювати запровадження протипожежних правил і норм у містах. Проте через відсутність дієвого адміністративного апарату на місцях реалізувати ці норми було складно, тому більшість ініціатив К. фон Сплєні залишилися декларативними.

Значно масштабнішими в реалізації протипожежної політики на Буковині стали адміністративні заходи барона Й. фон Енценберга, імперського комісара Буковини в 1778–1786 рр., який змінив К. фон Сплєні. На відміну від попередника, що здебільша констатував занепад і хаос, Й. фон Енценберг удався до практичних заходів у сфері поліцейської, санітарної, містобудівної та протипожежної регуляції.

Особливу увагу Й. фон Енценберг приділяв реорганізації міського простору Чернівців, зокрема через впровадження регламентів, спрямованих на запобігання пожежам, які становили одну з головних загроз для хаотично забудованого міста. Згідно з розпорядженнями, введеними наприкінці 1770-х років, було заборонено куріння у громадських місцях (особливо у вітряну погоду), а також обмежувалося право курити особам, молодшим за 14 років. Щоб мінімізувати ризики загоряння, тор-

гівлю наказувалося завершувати до 22-ї години; порушників карали штрафами або громадськими роботами (до 6 годин щодня протягом двох тижнів) (ДАЧО-3, арк. 9).

У звіті від 22 липня 1778 р. барон Й. фон Енценберг наголошував на архітектурній вразливості Чернівців перед вогнем, зазначаючи, що «в місті немає кам'яних споруд, усі будинки дерев'яні, розташовані безсистемно, без протипожежних стін та димарів» (ДАЧО-2, арк. 12). За його словами, навіть найкращі будівлі нагадували «старі волоські хатини». До цього додавався хронічний брак води й відсутність елементарних засобів пожежогасіння: pomp, відер і резервуарів.

У зв'язку з цим Й. фон Енценберг ужив низку невідкладних заходів. Він видав розпорядження про обов'язкове зведення димарів і вогнетривких стін, ініціював залучення військових ремісників до будівництва та запровадив пільгові ціни на будівельну цеглу – 1 000 шт. за 4 фл. замість стандартних 5 фл. 30 крейцерів (ДАЧО-4, арк. 12). Ці заходи стали підґрунтям для формування першого будівельного статуту Чернівців.

Зокрема, циркуляр від 29 жовтня 1778 р. передбачав, що всі нові будівлі варто зводити винятково з каменю. Саме від 1780 р. у місті з'являються перші цегляні житлові споруди, що започаткувало процес витіснення дерев'яної архітектури та значно покращило протипожежний стан міського простору (Никирса, 2008, с. 89).

Подальше закріплення змін відбулося в міському статуті 1786 р., який містив розгорнуту систему архітектурних приписів щодо спорудження житлових будинків, хлівів, підвалів і димарів. У документі були передбачені матеріальні заохочення для тих, хто зводив будівлі із вогнетривких матеріалів: 30-річне звільнення від державного податку та 10-річне – від міського поземельного чиншу (ДАЧО-9, арк. 2–4).

Завершальним етапом нормативної реформи у протипожежній сфері стало розпорядження окружного управління від 20 жовтня 1787 р., де категорично заборонялося використання дерев'яних димарів, переплетених соломною чи глиною, які належало замінити на цегляні конструкції (ДАЧО-5, арк. 6).

Паралельно влада намагалася вирішити проблему водопостачання. Уже за Й. фон Енценберга було розпочато копання криниць і до 1786 р. у Чернівцях функціювало 30 громадських колодязів, що тимчасово забезпечило місто водою у достатній кількості. Проте через відсутність належного обслуговування більшість колодязів швидко занепада, і проблема браку води знову стала актуальною.

Так, діяльність Й. фон Енценберга заклала засади для системного підходу до регулювання пожежної безпеки. Його заходи не лише зменшували ризик катастрофічних пожеж, а й стали важливою частиною інституційного оформлення Чернівців як модерного міського простору в межах Австрійської монархії.

Першим нормативно-правовим актом у галузі пожежної безпеки Чернівців став указ від 16 червня 1782 р., який видав імператор Йосиф II (Joseph II). Він визначав обов'язки міщан у випадку пожежі та покладав відповідальність за їх виконання на дирекцію поліції. Особливу роль у системі безпеки відводили нічним сторожам і квартальним, які мали здійснювати регулярні чергування (ДАЧО-1, арк. 2–3).

Наступним важливим кроком стало розпорядження Галицького губернатора від 6 березня 1793 р., що структурувало Чернівці на 10 кварталів, кожен із яких охоплював приблизно 50 будинків. Квартальні мали стежити за дотриманням правил безпеки, скликати мешканців у разі пожежі та забезпечувати наявність інвентарю. Тих, хто запізнювався на гасіння вогню, карали штрафами (ДАЧО-7, арк. 7).

У середині XIX ст. повноваження квартальних значно розширили. Згідно з приписами 1865 р., вони мусили перевіряти наявність протипожежного інвентарю в кожному домогосподарстві. Велися спеціальні списки жителів, які були зобов'язані надати інвентар або тяглову силу для пожежних бочок.

Сигналом про пожежу слугувало сповіщення нічного сторожа, а з 1848 р. – дзвін із вежі ратуші (ДАЧО-6, арк. 11–12). Міщани були зобов'язані власноруч гасити вогонь до прибуття військових чи поліції. Для стимулювання активності місцева влада застосовувала систему грошових винагород. Наприклад, під час пожежі 1859 р. премії отримали службовці фінансової дирекції: барон Густав фон Бейлвіц (Gustav von Beylwitz) і його підлеглі, деякі з них зазнали тілесних ушкоджень. 9 грудня 1859 р. крайова управа прозвітувала про компенсації в розмірі 103 фл. 20 крейцерів (ДАЧО-8, арк. 26–29).

Так у місті поступово формувалася налагоджена система колективної відповідальності, проте її ефективність значною мірою залежала від особистої дисципліни та сумлінності міщан.

Важливим етапом у розвитку протипожежної політики став циркуляр Галицького губернатора від 23 грудня 1823 р. про запобігання пожежам. У ньому зазначено, що при спорудженні нових або ремонті старих будівель необхідно скласти план забудови, використовувати камінь, а дерев'яні будівлі покривати вогнезахисним матеріалом. Приводом для цього розпорядження стала велика пожежа 23 жовтня 1823 р. у м. Надвірна, свідком якої був сам імператор Франц I (Franz I) (Кайндль, 2003, с. 87).

Однак, навіть за умов посилення нормативної бази, великою проблемою для Чернівців залишалося водопостачання. Вода в місті була переважно на великій глибині, а під час пожеж її доводилося підвозити з р. Прут. Брак води залишався хронічною проблемою. Це особливо виявилось під час великих пожеж 1859 р. і 1866 р., коли гасіння вогню ускладнювалося саме через брак води (Кайндль, 2003, с. 98).

Пожежа 1859 р. стала важливим випробуванням для міської громади і бюджету: крім значних матеріальних втрат, влада була змушена виплачувати грошові винагороди службовцям та містянам, які брали участь у гасінні, що свідчило про використання механізмів соціального стимулювання.

Критичною подією стала пожежа 1866 р., яка засвідчила необхідність створення постійної міської пожежної охорони. Вона була організована того ж року та розміщувалася у приміщенні Чернівецької ратуші. Її структура охоплювала команду з кількох десятків пожежників, які мали в розпорядженні бочки з водою, ручні помпи й пожежний інвентар. Уперше було запроваджено регулярні чергування та оперативний виїзд на місце пожежі.

Створення цієї команди стало важливою віхою в розвитку міської інфраструктури безпеки, адже тепер Чернівці отримали професійну пожежну службу, яка значно підвищила рівень захищеності міста від вогняної стихії.

Окрім офіційної пожежної охорони, у другій половині XIX ст. активізувалася і громадська ініціатива. У 1870 р. у Чернівцях було засновано Добровільне пожежне товариство, яке стало важливою ланкою в системі громадської безпеки. Воно об'єднувало представників міщанства й інтелігенції, які брали участь у гасінні пожеж, організовували навчання, показові виступи і збори коштів на закупівлю інвентарю.

Добровольці співпрацювали з міською владою та професійною командою, підсилюючи можливості останньої.

Завдяки поєднанню державних і громадських ініціатив поступово сформувалася багаторівнева система протипожежної безпеки Чернівців, яка охоплювала правові норми, адміністративний контроль, технічні заходи (будівельні регламенти, водопостачання, пожежний інвентар) і соціальні механізми участі й відповідальності містян.

Дослідження протипожежної політики в Чернівцях у XVIII–XIX ст. дає змогу зробити низку важливих висновків щодо становлення державного контролю за безпекою міського простору у прикордонній провінції Габсбурзької монархії. Визначальними чинниками небезпеки пожеж були: структура міської забудови, відсутність інфраструктури гасіння вогню та низький рівень протипожежної культури частини населення.

Австрійська адміністрація вдалася до поетапної реалізації заходів: від регулювання поведінки громадян у разі пожежі (укази 1782 р. і 1793 р.), до стимулювання будівництва з вогнетривких матеріалів (статут 1786 р., циркуляр 1823 р.) та створення інституціоналізованої системи спостереження й реагування (міська пожежна охорона 1866 р., Добровільне товариство 1870 р.).

Особливу увагу влада приділяла формуванню системи колективної відповідальності: визначення обов'язків квартальних, сторожів, міщан, а також стимулювання їхньої участі через грошові винагороди – приклад поєднання заохочення та покарання як соціальних механізмів мобілізації.

Паралельно розвивалися технічні заходи: викопування криниць, запровадження планової забудови, контроль за димоходами, облік інвентарю. Водночас централізовані регламенти часто зіштовхувалися з обмеженими ресурсами та низькою дисципліною, що не давало повністю ліквідувати загрозу.

Отже, формування системи протипожежної безпеки в Чернівцях відображає ширший процес урбаністичної трансформації міста у складі Австрійської імперії. Хоча вжиті заходи сприяли зменшенню масштабів руйнівних пожеж і поступовому підвищенню рівня свідомості населення, остаточна стабілізація ситуації настала лише після створення професійної пожежної служби та залучення добровільних товариств у другій половині XIX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

ДАЧО-1: Державний архів Чернівецької області (Держархів Чернівецької обл.), ф. 3, оп. 1, спр. 17, арк. 4–5.

ДАЧО-2: Держархів Чернівецької обл., ф. 3, оп. 1, спр. 18, арк. 2–12.

ДАЧО-3: Держархів Чернівецької обл., ф. 3, оп. 1, спр. 21, арк. 9.

ДАЧО-4: Держархів Чернівецької обл., ф. 3, оп. 1, спр. 23, арк. 12.

ДАЧО-5: Держархів Чернівецької обл., ф. 3, оп. 1, спр. 31, арк. 6.

ДАЧО-6: Держархів Чернівецької обл., ф. 3, оп. 1, спр. 39, арк. 11–12.

ДАЧО-7: Держархів Чернівецької обл., ф. 3, оп. 1, спр. 427, арк. 7.

ДАЧО-8: Держархів Чернівецької обл., ф. 3, оп. 2, спр. 144, арк. 26–29.

ДАЧО-9: Держархів Чернівецької обл., ф. 3, оп. 115, спр. 85, арк. 2–4.

Добржанський, О. (2014). *Система органів влади Буковини у складі Австрійської (Австро-Угорської) монархії*. Чернівці.

Кайндль, Ф. (2003). *Історія Чернівців*. (В. Шинкар, В. Семенко, пер. з нім.). Чернівці: Місто.

Никирса, М. (2008). *Чернівці: документальні нариси з історії вулиць і площ*. Чернівці.

Никифорак, М. (2004). *Буковина в державно-правовій системі Австрії (1774–1918 рр.)*. Чернівці.

Селезінка, В. (2002). *Місто моєї любові. Нариси з історії Чернівців: у 2 ч., I*. Чернівці.

REFERENCES

Derzhavnyi arkhiv Chernivetskoï oblasti (Derzharkhiv Chernivetskoï obl.), f. 3, op. 1, spr. 17, ark. 4–5 (in German).

Derzharkhiv Chernivetskoï obl., f. 3, op. 1, spr. 18, ark. 2–12 (in German).

Derzharkhiv Chernivetskoï obl., f. 3, op. 1, spr. 21, ark. 9 (in German).

Derzharkhiv Chernivetskoï obl., f. 3, op. 1, spr. 23, ark. 12 (in German).

Derzharkhiv Chernivetskoï obl., f. 3, op. 1, spr. 31, ark. 6 (in German).

Derzharkhiv Chernivetskoï obl., f. 3, op. 1, spr. 39, ark. 11–12 (in German).

Derzharkhiv Chernivetskoï obl., f. 3, op. 1, spr. 427, ark. 7 (in German).

Derzharkhiv Chernivetskoï obl., f. 3, op. 2, spr. 144, ark. 26–29 (in German).

Derzharkhiv Chernivetskoï obl., f. 3, op. 115, spr. 85, ark. 2–4 (in German).

Dobrzhanskyi, O. (2014). *Systema orhaniv vlady Bukovyny u skladi Avstriiskoi (Avstro-Uhorskoï) monarkhii*. Chernivtsi (in Ukrainian).

Kaindl, F. (2003). *Istoriia Chernivtsiv*. (V. Shynkar, & V. Semenko, Trans.). Chernivtsi: Misto (in Ukrainian).

Nykyrsa, M. (2008). *Chernivtsi: dokumentalni narysy z istorii vulyts i ploshch*. Chernivtsi (in Ukrainian).

Nykyforak, M. (2004). *Bukovyna v derzhavno-pravovii systemi Avstrii (1774–1918 rr.)*. Chernivtsi (in Ukrainian).

Selezinka, V. (2002). *Misto moiei liubovi. Narysy z istorii Chernivtsiv: u 2 ch., I*. Chernivtsi (in Ukrainian).

Serhii BABCHUK

Postgraduate Student

of the Department of History, Political Science and International Relations

Y. Fedkovych Chernivtsi National University

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-8462-5553>

e-mail: babchuk.serg@gmail.com

FIRE SAFETY IN CHERNIVTSI IN THE LATE 18th – 19th CENTURIES: STAGES OF DEVELOPMENT AND ADMINISTRATIVE REGULATION

The article explores the process of establishing fire safety in the city of Chernivtsi during the late 18th and the first half of the 19th century, in the context of Bukovina's incorporation into the Austrian Empire. The author analyzes the legal framework, administrative practices, and social mechanisms of implementing fire safety policy, drawing on materials from the State Archives of Chernivtsi Region (SACR), as well as a range of imperial circulars and local

ordinances. The study covers both the early attempts at organizing fire safety under Baron Karl von Splény (Imperial Commissioner of Bukovina, 1775–1778) and the comprehensive reform initiatives of Joseph von Enzenberg (Imperial Commissioner of Bukovina, 1778–1786), which laid the foundations of an integrated system of fire regulation, urban redevelopment, and architectural transformation of the city.

The focus is placed on a complex of legal provisions regulating construction, the behavior of residents in case of fire, and the participation of the population in firefighting. The article traces in detail the changes in architectural policy: from the gradual prohibition of wooden constructions to the encouragement of building with fire-resistant materials through tax incentives. An analysis is provided of documents concerning the division of Chernivtsi into quarters, the establishment of duties for quarter wardens and night watchmen, as well as the mechanisms of fire signaling and the mobilization of townspeople for firefighting. The study describes social forms of rewards and liabilities, which shaped collective involvement in combating fires.

Key words: Chernivtsi, Bukovina, Austrian Empire, fire safety legislation, fire protection, Joseph von Enzenberg, Karl von Splény, urban transformation, city infrastructure, administrative reform, municipal law, firefighting, modernization, police administration.

Стаття: надійшла до редакції 18.07.2025

прийнята до друку 29.08.2025